

University of Groningen

Cruciale teksten

Jedan, Christoph

Published in:
Nederlands Theologisch Tijdschrift

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
2014

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Jedan, C. (2014). Cruciale teksten: De Grieks-Romeinse consolatio. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 68(1 & 2), 165-173.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

CHRISTOPH JEDAN

De Grieks-Romeinse *consolatio*

GREEK AND ROMAN CONSOLATION

This article argues that Greek and Roman consolatory writings form an undervalued yet crucial point of reference for theology and religious studies today. Fundamental characteristics of the Greek and Roman consolatory traditions are discussed in the light of the recently published volume *Greek and Roman Consolations* by Han Baltussen. Greek and Roman consolations are highly relevant for theology and religious studies for three reasons: (1) they put a neglected topic back onto the agenda; (2) they form the most elaborate and theoretically reflected material on dealing with emotions and thus provide vital information for a contextual analysis of ancient religious sources; (3) they showcase what it would mean for philosophy and theology to be recast as practice-directed fields of study, as ‘arts of living’.

Tegenwoordig hebben we moeite met het begrip ‘troost’. Waar we kunnen, vermijden we dit woord. Het woord troost lijkt te suggereren dat de ontvanger van ‘troost’ passief is, afhankelijk en zielig. En wie wil nou zielig zijn? Ook in het geesteswetenschappelijke discours, zelfs binnen de religiestudies en de theologie, wordt het begrip troost vermeden: men spreekt liever modieus over ‘coping’, want dit Engelse begrip geeft de indruk dat de rouwende actief is en de controle over zijn of haar leven niet kwijt is.¹ Dit is belangrijk in een tijdperk waarin de autonomie van het individu een haast religieuze notie is geworden. Echter, hoe hyper-autonoom we ook (willen) zijn, troost blijft een belangrijk sociaal fenomeen. Als de geesteswetenschappen, en in het bijzonder de religiestudies en de theologie, een belangrijke tegendraadse bijdrage aan het maatschappelijk debat willen leveren, doen ze er goed aan niet het therapeutische discours van ‘coping’ te volgen, maar in de lange geschiedenis

¹ Uitzonderingen op deze regel zijn zeldzaam: V. Brümmer, ‘Troost en theodicee’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 41 (1987), 205–222; M. Sarot, ‘En Jezus weende: Een kleine filosofie van de troost’, *Praktische theologie* 33, 165–172, en enkele praktisch-theologische publicaties in het Duitse taalgebied, o.a.: K. Schäfer, *Trösten – aber wie? Ein Leitfaden zur Begleitung von Trauernden und Kranken*, Regensburg 2012; G. Langenhorst, *Trösten Lernen? Profil, Geschichte und Praxis von Trost als diakonischer Lehr- und Lernprozeß*, Ostfildern 2000.

van troostbeoefening door theologen en filosofen te duiken.

In deze bijdrage probeer ik een tipje van de sluier op te lichten. Ik richt mij hier niet op een enkele klassieke tekst, maar op een traditie van meestal kortere teksten uit de Grieks-Romeinse oudheid die troost moesten bieden. Deze teksten worden in het onderzoek steevast tot een genre gerekend dat ‘de *consolatio*’ (en als het om troost bij overlijden gaat, *consolatio mortis*) wordt genoemd. In mijn bijdrage geef ik een beknopte bespreking van deze literaire traditie. Centraal in mijn bespreking staat de uitstekende bundel *Greek and Roman Consolations*, die geredigeerd is door de aan de universiteit Adelaide werkzame classicus Han Baltussen.²

Grieks-Romeinse *consolatio* literatuur

Tegen het einde van zijn leven heeft de Romeinse jurist en staatsman Marcus Tullius Cicero (106–43 v.C.) veel tegenslag te verduren. Hij is door het dictatoriale bewind van Caesar politiek machteloos en persoonlijk met de dood bedreigd, zijn eerste huwelijk en een snel aangegane nieuwe relatie eindigen in scheiding en zijn geliefde dochter Tullia overlijdt (45 v.C.). In maart van dat jaar schrijft Cicero aan zijn vriend Atticus dat hij iets weergaloos heeft geschreven: een troostschrift (*consolatio*) voor zichzelf. Deze in de oudheid beroemde tekst is ondertussen verloren gegaan. We moeten het doen met enkele citaten en zinspelingen uit het latere werk van Cicero en enkele andere auteurs.³

Voor Cicero lijkt met deze *consolatio* het roer om te gaan: in een ongehoorlijk kort tijdbestek (februari 45–november 44 v.C.) schrijft hij zijn meest bekende werken die de westerse cultuur blijvend hebben gevormd, waaronder *De finibus bonorum et malorum*, *Tusculanae disputationes*, *De natura deorum*, *De fato* en *De officiis* (om er maar vijf te noemen). Cicero’s ambitie is de Griekse filosofie in Rome te introduceren. En inderdaad slaagt hij erin niet alleen een Latijnse filosofische terminologie te vormen die het Latijn tot de vigerende academische taal zal maken, het medium van intellectuele uitwisseling tot in de moderne tijd. Hij geeft ook in elk van zijn late werken een indrukwekkende *tour d’horizon* van de Griekse filosofische discussies, en kiest beredeneerd positie.

In zijn boek *Tusculanae disputationes* (*Gesprekken in Tusculum*) zet Cicero het belang van de filosofie voor het verwerven van een geslaagd leven

² Han Baltussen (red.), *Greek and Roman Consolations: Eight Studies of a Tradition and its Afterlife*, Swansea 2013.

³ Voor een reconstructie zie Han Baltussens bijdrage in *Greek and Roman Consolations*.

uiteen. Het verwerven van wijsheid leidt ertoe dat negatieve emoties geen greep krijgen op een mens. Onder de negatieve emoties die we moeten uittannen schaat Cicero ook het verdriet (*aegritudo*). In het derde deel van *Tusculanae disputationes* geeft Cicero zijn *tour d'horizon* van de Grieks-filosofische troostliteratuur. We krijgen de indruk dat deze literatuur enorm uitgebreid was, met gespecialiseerde (zelfhulp)boeken voor specifieke varianten van verlies: armoede, verlies van aanzien en invloed, verbanning, ondergang van het vaderland, slavernij, verlies van gezondheid, blindheid en ga zo maar door (*Tusc.* 3.81). Uiteraard is de dood het grootste verlies, en daarom richt Cicero zich – en, zo mogen we veronderstellen, de meeste literatuur vóór hem – op dit verliesscenario.

Uit Cicero's tekst wordt duidelijk dat er kennelijk concurrerende karakterisering van filosofische troost in omloop waren. Cicero bespreekt de verschillende karakterisering en deelt vervolgens een aantal vooraanstaande troostdenkers schematisch in (*Tusc.* 3.75–76, vert. CJ):

De helpende activiteiten (*officia*) van de troosters zijn dus de volgende: óf het verdriet met wortel en tak uitroeien, óf het verdriet verzachten, óf van het verdriet zoveel mogelijk wegnemen of het verdriet onderdrukken en niet toestaan dat het zich verder uitbreidt óf de rouwende afleiden. Er zijn sommigen die denken dat er maar één helpende activiteit van de trooster is, namelijk te leren dat geen euvel geschied is, zoals Cleanthes [een vooraanstaande stoïcijn, CJ]; anderen dat geen groot euvel is geschied, zoals de peripatetici [de volgelingen van Aristoteles - CJ]; anderen leiden de blik af van de euvels naar het goede, zoals Epicurus; weer anderen denken dat het afdoende is aan te tonen dat niets onverwachts is gebeurd, en dus geen euvel [is geschied]. Daarentegen is Chrysippus van mening dat het bij het troosten het belangrijkste is om de rouwende te doen inzien dat hij met het rouwen geen adequate en verschuldigde nuttige activiteit (*officio*) voltrekt. Er zijn ten slotte sommigen die al deze soorten troost bij elkaar brengen – want eenieder wordt op een andere manier geraakt –, zoals ook wij in ons troostschrift al deze troostsoorten hebben samengevoegd; want onze ziel was in oproer en elke behandeling werd op haar toegepast.

Het loont om bij deze tekst – schetsmatig als hij is – stil te staan. Het valt meteen op dat de gevoelswaarde van deze filosofische troostliteratuur een heel andere is dan wij tegenwoordig zouden verwachten. Het verdriet wordt gezien als een *vijand*; het is een soort *ziekte*, die weggenomen of tenminste gereduceerd moet worden. En inderdaad zien we op meerdere plaatsen van Cicero's tekst dat er discussie gaande was tussen de hellenistische filosofische scholen over het juiste doel van de therapie. De volgelingen van Aristoteles (en hierbij scharen zich later ook de volgelingen van Plato) zien in het verdriet een natuurlijke en binnen de juiste perken ook wenselijke emotie. Hun doel is het

voorkomen van een overmaat aan rouw ('metriopathie'). Een duidelijk ander geluid vertegenwoordigen de stoïcijnen. Zij zien emoties als per se onwenselijke stoornissen, en willen daarom ook de emotie verdriet helemaal uitbannen ('apathie'). En dan hebben we nog de epicuristen, een hedonistische filosofische school, die zoals we hoorden de focus van de rouwende verplaatsen, weg van het verlies, naar de herinnering aan de verrijkende contacten met de overledene. Je moet proberen gevoelens van tevredenheid en vreugde over het verleden op te roepen, we zouden misschien zeggen: gevoelens van dankbaarheid. Dit soort tegenstellingen laten onverlet dat alle hellenistische filosofenscholen de oorzaak van (een teveel aan) verdriet in een verkeerde opvatting of een verkeerd oordeel zien. De oorzaak van de ziekte is een cognitieve fout, en de filosofen reageren hierop met een cognitieve, talige therapie.⁴ Deze klemtoon op de rede wordt – anders dan dit vaak gebeurt in de moderne, post-romantische tijd – niet uitgespeeld tegen empathie.⁵ Er is geen spanning zichtbaar tussen erkenning van het verlies, de biografische herinnering en de cognitief-rationele therapeutische ingreep met het doel het verlies te aanvaarden.

Het is ook belangrijk erop te wijzen dat Cicero de vermenging van de verschillende 'soorten' troost een hele normale zaak vindt. Kennelijk gebeurde dit wel vaker, niet alleen in zijn troostschrift voor zichzelf. En inderdaad wijst Cicero's terloopse opmerking op een gegeven dat bijna alomtegenwoordig is in de Griekse en Romeinse *consolationes*. De auteurs maken gebruik van troostargumenten die hun oorsprong hebben in heel verschillende filosofische scholen; argumenten circuleren. Een tegenwoordig veel bediscussieerd voorbeeld is Seneca, een Romeinse filosoof die een eeuw na Cicero leefde (4–63 n.C.). Seneca is stoïcijn, en zou dus 'eigenlijk' een vrijheid van verdriet moeten nastreven. Je ziet echter dat Seneca's doelstelling veelal beperkter lijkt te zijn, een matiging (*metriopathie*) in plaats van een volledige uitbanning van verdriet, en hij gebruikt ook rustig epicurische troostargumenten.

Dit heeft in het onderzoek over de Grieks-Romeinse *consolatio* voor veel verwarring gezorgd: doet Seneca dit enkel en alleen als een concessie met het oog op zijn lezers, omdat deze de radicale doelstelling van de stoïcijnen, de *apatheia*, niet kunnen bereiken? Wellicht ook, omdat zijn lezers persoonlijk

⁴ Het is geen toeval dat de Griekse woorden voor 'troosten' (o.a. *paramytheisthai* en *parègorein*) allemaal verwijzen naar vertellen en taal (vgl. Chong-Gossards bijdrage in *Greek and Roman Consolations*).

⁵ Het verschil met de hedendaagse troostpraktijk kan goed worden geïllustreerd aan de hand van Schäfers *Trösten – aber wie?* Volgens Schäfer, een rooms-katholieke ziekenhuispastor, ligt het primaat bij de emotie van de lijdende. Zijn of haar 'werkelijkheid' staat centraal, ook als deze niet overeenkomt met de 'realiteit'. De helper moet vooral niet met de lijdende in discussie treden, geen religieuze denkbeelden aanbieden die het lijden kunnen relativiseren; de lijdende hoort zelf betekenis te geven aan zijn of haar lijden.

niet de stoïcijnse leer volgen of Seneca hiervan in ieder geval niet kan uitgaan? In zijn bijdrage aan *Greek and Roman Consolations* komt Marcus Wilson met een interessant antwoord op deze en gerelateerde vragen. Hij beoogt dat je de *consolationes* (van Seneca en ook van anderen) vooral niet als filosofische teksten moet benaderen: ‘their most salient feature’, aldus Wilson, ‘is their abstention from philosophy, and even suppression of it’ (94). Dit is een leuk en provocerend idee, maar in mijn visie uiteindelijk toch een verkeerde inschatting. Wilson identificeert impliciet filosofie met de poging een coherent systeem te bouwen, zich in wetenschappelijke taal uit te drukken, en vervolgens met verwijzingen naar de bronnen tot een correcte en nauwkeurige verantwoording te komen. Als je dit begrip van filosofie veronderstelt, spreekt het vanzelf dat troostbrieven niet in dit stramien passen – maar dan zouden bijvoorbeeld de mythen die Plato vertelt, ook geen filosofie zijn! Met andere woorden, we moeten op onze hoede zijn voor onnodig restrictieve, anachronistische verwachtingen over een filosofische tekst, die op een bepaalde manier hoort te argumenteren en te annoteren en die niet geschikt zou zijn om troost te verschaffen. De Grieks-Romeinse troostliteratuur wil daadwerkelijk troosten, maar dit betekent niet dat ze minder ‘filosofisch’ is. We moeten onze moderne verwachtingen met betrekking tot filosofische teksten bijstellen. De teksten zijn niet geïnteresseerd in ideologische scherp-slijperijen, en bieden troostende perspectieven zonder laatste zekerheden te (willen) verschaffen: dat voor de stoïcijnen het voortleven van de ziel beperkt is en dat zelfs de ziel van de wijze alleen voor de duur van één wereldcyclus blijft bestaan, doet voor iemand als Cicero niet ter zake; hij combineert de trooststrategie van de stoïcijnen met een platoonse hoop op onsterfelijkheid.

Vanuit dit perspectief is goed te begrijpen dat de filosofische troostliteratuur niet krampachtig probeert ‘origineel’ te zijn. Het zijn traditionele troostmotieven, die zonder schroom met grotere of kleinere variaties worden herhaald. Dat heeft de reputatie van deze teksten binnen de academische filosofie – die binnen de huidige wetenschapscultuur vooral gericht is op de vraag wie wat wanneer uitgevonden heeft – geen goed gedaan. Echter, een focus op originaliteit is geen adequaat perspectief voor teksten die vooral troost willen bieden. In hedendaagse ‘zelfhulpboeken’ voor het schrijven van condoleancebrieven en rouwtoespraken wordt op dezelfde manier met variaties op troostende ‘oermotieven’ gewerkt.⁶ Dat is begrijpelijk: troostende woorden

⁶ Vgl. bijvoorbeeld K. Dirschauer, *Mit Worten begraben: Traueransprachen entwerfen und gestalten*, Bremen 2012 en K. Dirschauer, *Worte zur Trauer: 500 ausgewählte Weisheiten und Zitate für Todesanzeigen und Kondolenzbriefe – Beispiele und Muster*, München 2011⁵. Het fenomeen van variatie

horen enerzijds een zekere vertrouwddheid te hebben (ongehoorde troostmotieven zijn waarschijnlijk geen goede troost), anderzijds moeten de motieven niet zo vaak herhaald worden dat ze versleten raken. Als we heden naar de Grieks-Romeinse troostliteratuur kijken, zou onze belangstelling niet moeten uitgaan naar ‘innovatie’ (wie heeft wat voor het eerst gezegd), maar vooral naar de continuïteit (met variatie) van een intellectuele traditie.

Het problematiseren van een genre

De Grieks-Romeinse troostliteratuur en haar nawerking is in de moderne geesteswetenschappen een aantal keren onderzocht. De eerste grote studie dateert uit 1887.⁷ In de twintigste eeuw volgen nog een aantal studies. Het is opmerkelijk hoe weinig boeiend deze filologische studies zijn. Misschien – ik speculeer – heeft dat te maken met de moeilijke verstandhouding met troost in de moderne tijd. Maar deze studies slaan de plank vooral daardoor mis dat ze de Grieks-Romeinse troostteksten niet als *troost* benaderen. In plaats daarvan vinden we een haast grof mechanische manier van rubriceren van argumenten en de modernistische originaliteitsvraag.

Voor zover wij kunnen beoordelen heeft een niet behouden gebleven troostboek van de platoonse filosoof Crantor met de titel ‘Over de rouw’ (*Peri penthous*) de status van een referentietekst of handboek gehad voor veel auteurs van latere troostschriften. Het is absurd hoeveel energie is gestoken in een onoplosbaar probleem, het reconstrueren van Crantors tekst. Hier komt bij dat de filologische kijk op de troostliteratuur zeer beperkt is geweest: als troostteksten komen vooral filosofische teksten in het vizier die op de geschetste grof mechanische manier werden uitgeplozen. Er is nauwelijks oog geweest voor de relatie van ‘filosofische’ troostteksten met andere genres zoals Grieks-Romeinse tragedies, en er is al helemaal geen aandacht voor de sociale inbedding van dergelijke teksten, de sociale praktijk achter de troostteksten.

speelt ook op het niveau van exemplarische citaten, die als ‘Wortgeschenk’ onderdeel kunnen zijn van een condoleancebrief of -kaart. Dirschauers anthologie *Worte zur Trauer* bevat bijvoorbeeld het volgende citaat van Gustav Radbruch: ‘Leben ist ein dauerndes Sterben, mit dem, was um uns stirbt, stirbt etwas in uns ab’ (tekst 297). Dit is duidelijk een variatie op een thema dat al bij Seneca zichtbaar is (en nog ouder is) en dat Ditschauer ook in zijn anthologie heeft opgenomen: ‘Denn darin irren wir, dass wir den Tod nur als etwas Zukünftiges erwarten: er ist zum großen Teile schon vorüber; alles, was von unserem Lebensalter hinter uns liegt hat der Tod in den Händen’ (tekst 76).

⁷ C. Buresch, ‘Consolationum a Graecis Romanisque scriptarum historia critica’, in *Leipziger Studien zur Classischen Philologie* 9, Leipzig 1887, 1–170.

Deze punten worden geagendeerd in *Greek and Roman Consolations*, en daarmee markeert de door Han Baltussen geredigeerde bundel een belangrijke nieuwe stap in het onderzoek naar de antieke *consolationes*. Het is niet mijn intentie een bespreking van de bundel voor te leggen, maar ik wil wel de bijdragen kort karakteriseren, om te laten zien op welke manier *Greek and Roman Consolations* de discussie vooruithelpt.

Het systematische centrum van de bundel is de bijdrage van J.H.D. Scourfield, die de vloer aanveegt met eerdere pogingen een genre van ‘de’ *consolatio* af te bakenen. Een *consolatio* is volgens dit soort afbakeningen een filosofisch genre: ‘writings of a philosophic bent, whose authors either try to dissuade individuals from grieving in the face of misfortune, or proffer general counsel on overcoming adversity’.⁸ Niet alleen beperkt men zich tot filosofische teksten – dan zou bijvoorbeeld Pericles’ grafrede in Thukydides geen *consolatio* kunnen zijn –, er worden ook twee duidelijk verschillende literaire fenomenen, namelijk algemeen reflecterende traktaten over troost en aan concrete individuen gerichte troostschriften, zonder omhaal samengebracht. Scourfield brengt het debat verder door te komen met een nieuwe ‘plattegrond’ van de Grieks-Romeinse troostliteratuur, waarin de sociale praktijk van het troosten centraal komt te staan. In het centrum van Scourfields plattegrond staan teksten die in een ‘address mode’ proberen troost te bieden aan specifieke individuen. Daarnaast vinden we teksten van een ‘facsimile kind’: modelbrieven en epistolaire fictie, en dialogische representaties van de concrete troostpraktijk.

Verder weg van het centrum van de concrete troostpraktijk vinden we dan teksten, die Scourfield ‘reflective-mode’ of ‘metaconsolatory’ noemt. Een tekst als Cicero’s *Tusculanae disputationes*, bijvoorbeeld, zou in Scourfields taxatie een reflectieve, ‘meta-consolatorische’ tekst zijn. Tenslotte vraagt Scourfield ook aandacht voor het optreden van troostmotieven in andere soorten tekst: ‘In this sense, consolation is ubiquitous und universal’ (20). Hiermee is het speelveld van onderzoek over de *consolatio* verbreed: het gaat niet alleen om specifiek ‘filosofische’ teksten, maar ook om andere vormen van ‘literaire’ troost. Tevens komt de inbedding in een sociale context centraal te staan.⁹

⁸ W. Kierdorf, ‘Consolatio as a Literary Genre’ in *Brill’s New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, 3: 704–706, bespreking in Scourfield, ‘Towards a Genre of Consolation’, in Baltussen, *Greek and Roman Consolations*, 1–2.

⁹ Persoonlijk denk ik dat we nog verder kunnen gaan dan Scourfield en vragen naar een ‘genre’ van *consolatio* achter ons kunnen laten. In plaats daarvan kunnen we ons richten op het fenomeen van troosten

De overige zeven bijdragen van de bundel trekken deze lijnen verder door. De bijdrage van James H.K.O. Chong-Gossard laat zien hoe de verhaallijn van Griekse tragedies wordt voortgestuwd door een afwijzen van troost en biedt goede suggesties hoe de sterk geritualiseerde opvoeringen van dergelijke stukken de toeschouwers konden helpen bij het verwerken van eigen verlies. Han Baltussen reconstrueert het samenspel tussen Cicero's verlieservaringen en sociale verwachtingen die leiden tot zijn troostschrift voor zichzelf. Marcus Wilson stelt aan de hand van de casus Seneca dat troostschriften minder filosofisch en minder op het reduceren van verdriet gericht waren dan veelal gedacht. Zijn bijdrage biedt de tot dusver beste analyse van een mogelijke politieke 'subtekst' van Seneca's *consolationes*. Seneca gebruikt tijdens zijn verbanning de troostbrief om uit een positie van machteloosheid morele standaards voor het gedrag van de machthebbers te formuleren. George Boys-Stones biedt een even provocerende herinterpretatie van de platoonse troosttraditie. Aan de hand van de (waarschijnlijk ten onrechte) aan Plutarchus toegeschreven troostbrief aan Apollonius stelt hij dat troostbrieven veel minder op het individuele verdriet gericht waren dan veelal gedacht. De teksten zijn te lezen als een oproep de overmatige gehechtheid van de ziel aan het lichaam te overwinnen. Zij zijn uitnodigingen tot een (platoons) filosofisch curriculum.

De laatste drie bijdragen brengen teksten in herinnering die in de discussie van de antieke troostliteratuur gemarginaliseerd waren: David Konstan doet dit met Lucianus' satire over de Griekse troostliteratuur 'Over de rouw' (*Peri penthous*), een duidelijke hint naar Crantors grondleggende werk. Josef Lössl reconstrueert Augustinus' werk als een conversatie met manicheïsche troost, en Peter Adamson analyseert hoe Plato's discussie van troost in de dialoog *Phaedo* doorwerkt in vroege islamitische troosttraktaten.

Al met al biedt Baltussens bundel een rijk tableau, en – voor de eerste keer in een dergelijke brede bundel – cultuurwetenschappelijk geïnformeerde analyses, die goed bruikbaar zijn voor religiewetenschappers en theologen. Wie een goede toegang tot de oude troostliteratuur zoekt, kan niet beters vinden dan *Greek and Roman Consolations*.

Een cruciale traditie

Afsluitend probeer ik de vraag te beantwoorden waarom de literaire traditie

door middel van denkbelden ('argumenten') – vgl. mijn bijdrage 'Troost door argumenten' eerder in dit themanummer.

van de Grieks-Romeinse *consolatio* cruciaal is voor religiewetenschappers en theologen. Ik draag hiervoor drie redenen aan:

Ten eerste is het een belangrijk winstpunt dat de Grieks-Romeinse *consolationes* met de notie van troost een verwaarloosd vraagstuk hoog op de wetenschappelijke agenda plaatsen.

Echter, de traditie van de Grieks-Romeinse *consolatio* is ook buiten de beperktere discussie omtrent verlies en troost hoogst relevant. Een voorbeeld hiervoor vormt de opmaat naar mijn tweede argument: de recente belangstelling binnen de geesteswetenschappen voor de emoties en de geschiedenis van emoties. De traditie van de Grieks-Romeinse troostliteratuur levert het waarschijnlijk omvangrijkste – en zeker het meest gereflecteerde – materiaal om te vragen hoe met emoties werd omgegaan, of de contouren van emoties veranderd zijn, enzovoorts. De contextualiserende analyse van religieuze bronnen kan enorm profiteren van de Grieks-Romeinse troostliteratuur.

Mijn derde en laatste argument betreft het gebied van de ethiek. In de deugdenethische literatuur van de afgelopen decennia werd regelmatig beklemtoond dat de ethiek, en dan ethiek als praktijkgerichte reflectie, cruciaal was voor de filosofie van de oudheid: filosofie was toen een ‘levenskunst’, en zou dit weer moeten worden. Dit soort overwegingen zijn ook relevant voor de theologische ethiek en met haar voor de theologie: moet deze zich veel duidelijker positioneren als praktijkgerichte reflectie, theologie als levenskunst? Ik zou dit wenselijk vinden, maar het is belangrijk niet de fouten van de discussie over filosofie als levenskunst te herhalen. In de filosofische discussie is het veelal bij globale claims gebleven, in de trant van: ‘ja, de filosofie van de oudheid was praktijkgericht’. Nodig zijn gedetailleerde analyses van praktijken, en hier is de Grieks-Romeinse *consolatio* een ideaal voorbeeld. Het feit dat de literaire traditie van de *consolatio* tegenstellingen zoals die tussen religieus en niet-religieus of tussen christelijk en niet-christelijk overstijgt,¹⁰ maakt deze traditie een ideaal studieobject ook voor de zoektocht naar een christelijke theologie als levenskunst.

Dr. C. Jedan is universitair hoofddocent ethiek en ideeëngeschiedenis en voorzitter van de vakgroep Christendom en ideeëngeschiedenis aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, Rijksuniversiteit Groningen, Oude Boteringestraat 38, 9712 GK Groningen, c.jedan@rug.nl

¹⁰ Vgl. nog eens mijn bijdrage ‘Troost door argumenten’ eerder in dit themanummer.